

הסופר ועורכו

בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לנחום סוקולוב

אבנר הולצמן

התלמודי "בית המדרש" ב־1888; כאשר היה מעורב מרחוק בעריכתו של המאסף עב הכרס הכרסני "תלפיות", שיצא בברדיצ'ב ב־1895; כאשר סייע בידו של אחד-העם בברלין בהוצאת החוברות הראשונות של הירחון "השילוח" בשלהי 1896; כאשר רקם במהלך העשור האחרון של המאה ה־19 תוכניות אחדות שלא התממשו להוציא יחד עם ידידיו, אנשי חבורת "צעירים", כתב עת שישמש כלי במאבקם לשינוי פניה של הספרות העברית. עם זאת, מעורבותו הנפשית העמוקה בחיי העתונות היהודית מצאה ביטוי אינטנסיבי ביומניו האישיים ובמכתביו אל סופרים ועורכים במשך שנים רבות, והוא ראה את עצמו שותף במאבק על צבינה של עתונות זו, שהיתה בעיניו מכשיר מרכזי להבטחת קיומם של חיי ציבור וחיי רוח יהודיים בעלי ערך.

אחד הביטויים הבולטים שנתן ברדיצ'בסקי לחשיבותה של העתונות בעיניו מצוי במכתב ששיגר בקיץ 1903 אל בן-ציון כץ, עורך "הזמן" בוולנה.² במכתב זה פירט את התרשמותו המצטברת, השלילית בעיקרה, מאופיו של העתון שנוסד בראשית אותה שנה במתכונת של חצי שבועון, והציע שיפורים שונים במבנהו ובתוכנו. ברדיצ'בסקי חש, כדבריו, שאינו יכול לעבור בשתיקה על ליקויים שונים בעתון, שהיה ממשתתפיו הקבועים באותה עת. מתוך כך מתבהרת עמדתו העקרונית בשאלת דיוקנו הרצוי של כתב עת עברי כמרכז של סמכות ציבורית־רוחנית, כגון בקטע הבא:

סלה לי אם אומר לך, כי כל עתונך מראשו ועד סופו אינו סמון במיצרין [כלומר: אינו מתמקד בתחומים מוגדרים ומובהקים — א"ה] ואינו כובש לו כל דרך...

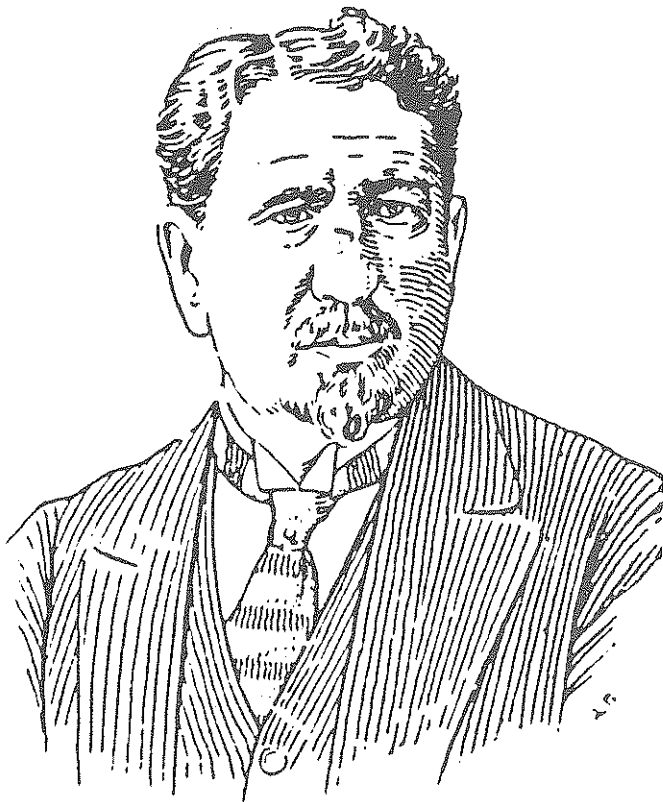
היחסים בין ברדיצ'בסקי לבין עתוני זמנו מורכבים מעשרות פרשיות הראיות לתיאור מחקר. כמה מהן כבר זכו לתיאור כזה,³ אך רובן עדיין גנוזות בחומר הארכיוני. בבואנו להציג כאן אחת מן הפרשיות האלו בבחינת דוגמה מייצגת, נפלה בחירתנו באופן טבעי על מסכת הקשרים הממושכת שהתקיימה בין ברדיצ'בסקי לבין עורכו נחום סוקולוב, וזאת מכמה טעמים. ראשית, משום מעמדו המיוחד של סוקולוב כ"אבי העתונאות היהודית המודרנית", כהגדרתו של שלום רוזנפלד.⁴ שנית, משום שסוקולוב היה עורכו הראשון של ברדיצ'בסקי — הראשון שקידם את פני הצעיר הצועד

ב"גנוי מיכה יוסף" שב"בית דבורה ועמנואל" בחולון, שמור ארכיונו של הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (1865-1921), שהועלה ארצה מברלין ערב מלחמת העולם השנייה בידי אלמנתו ובנו. אין זה, כמובן, הארכיון הספרותי היחיד שנשמר מאותה תקופה, אך זהו, כמדומה, המקרה היחיד שבו ניצל בשלמותו עזבונו של סופר עברי חשוב שלא עלה לארץ ישראל ולא היגר לאמריקה או למקום אחר, אלא סיים את חייו על אדמת אירופה. מבחינה זו הריהו בבחינת שריד המעיד על עושרם והיקפם של נכסי הרוח היהודיים שירדו לטמיון בשנות החורבן.¹

ארכיונו של סופר אינו מעיד, כידוע, רק על חייו ויצירתו של בעליו, אלא הוא עשוי לשמש כמין אספקלריה המשקפת בזעיר־אנפין את מירקם החיים הספרותיים שכתוכם פעל. קשריו של סופר עם האישים והמוסדות הספרותיים של זמנו נחשפים בעיקר בחליפת המכתבים שלו ששימשה, בעיקר בתקופה שבה אנו דנים, אמצעי קשר בלעדי כמעט בתוך "הרפובליקה הספרותית" היהודית. כאשר המדובר בברדיצ'בסקי יש לדברים תוקף מיוחד, משום שרוב ימיו ישב בבדידות, הרחק ממרכזיה המובהקים של הספרות היהודית במזרח אירופה, ושמר על קשר יומיומי עם באמצעות חליפת מכתבים אינטנסיבית ששימשה לו גם תחליף לפגישות אישיות. היו סופרים שברדיצ'בסקי פיתח עמם ידידות קרובה אך ורק באמצעות המלה הכתובה, כמו שלום עליכם שמעולם לא התראה עמו פנים אל פנים, וכמו יוסף חיים ברנר שפגש בו רק פעם אחת וגם זאת למשך שעות מעטות בלבד.

אחת החטיבות החשובות בארכיון היא התכתבותו של ברדיצ'בסקי עם כשמונים מערכות של עתונים וכתבי עת יהודיים שהיה קשור בהם בשלושים וחמש שנות פעילותו הספרותית. באותן שנים לא היה כמעט עתון או כתב־עת ספרותי בולט בעברית וביידיש שברדיצ'בסקי לא קיים עמו קשר כלשהו, בין אם השתתף בו בפועל ובין אם גישושי ההתקרבות לא הבשילו לכלל שיתוף פעולה ממשי.

העתונות הספרותית היתה הבימה העיקרית שעליה התייצב ברדיצ'בסקי בפני קוראיו, ובה אף מצא את פרנסתו, אמנם בדוחק, ברוב תקופות חייו. פעמים מעטות במהלך חייו השתתף בפועל בעריכת כתבי עת ספרותיים: כאשר הוציא לאור את המאסף

נחום סוקולוב

הספר בידיו של ברדיצ'בסקי עורר את זעמו של חותנו, שפירש בטעות את כותרת הספר כפשוטה, כ"מדריך" לשנת ישראל, ומצא בו אישור לחשדותיו בדבר "התפקדותו" של חתנו. הדבר החיש את סילוקו של החתן המרדן מן הבית ואת התרת נישואיו למרות רצונו.⁵

כשנה או שנתיים אחרי אותה פרשת גירושין טראומטית עשה ברדיצ'בסקי, שהיה אז תלמיד בישיבת וולוז'ין שבליטא, את ניסיונותיו הראשונים בכתיבה, ושלח את מאמריו אל מערכת "הצפירה" בווארשה. היה זה בראשית שנת 1886. בתשובה ביקשה ממנו מערכת העתון לחבר מאמר על תולדות ישיבת וולוז'ין, וכאשר עשה זאת התקבל המאמר בסבר פנים יפות.⁶ אז נקשר הקשר האישי הראשון בינו לבין עורך העתון, נחום סוקולוב, שאישר את קבלת מאמרו של ברדיצ'בסקי לדפוס.

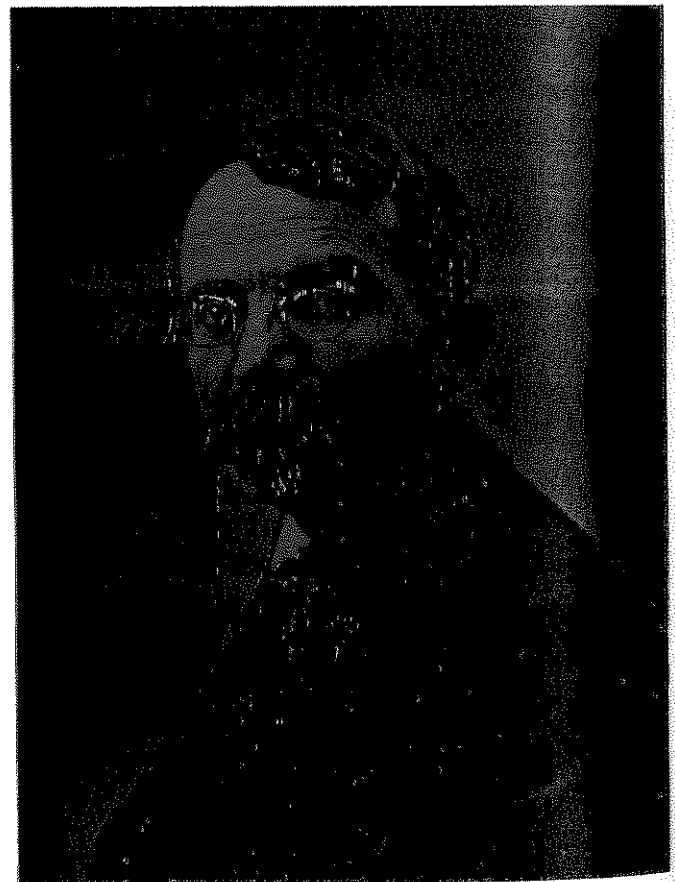
ברדיצ'בסקי היה אחד מבני טיפוחיו הראשונים של סוקולוב, וזכר לו תמיד את חסד הנעורים הזה: "מלבד זה קירב סוקולוב גם רבים מסופרינו ועשה נפשות רבות בנו" — כתב כעבור שנים — "הוא קירב גם אותי והיה הראשון שנתן לי את ידו".⁷ ואכן, סוקולוב כלל את מאמרו הראשון, "תולדות ישיבת יעץ חיים", בכרך השלישי של השנתון "האסיף" שהופיע בעריכתו בשלהי שנת 1886. במקביל פרסם ב"הצפירה" את רשימתו של ברדיצ'בסקי

צעדים מהוססים על בימת הספרות העברית, ופתח בפניו את שערי האכסניות הספרותיות שבעריכתו. שלישי, משום שמדובר במסכת קשרים שהתמשכה על פני כחצי יובל שנים והקיפה כמה בימות עתונאיות וספרותיות שסוקולוב עמד בראשן ("האסיף", "הצפירה", "ספר השנה", "העולם"). רביעית, משום שבאופן נדיר השתמרו לא רק מכתביו של סוקולוב אל ברדיצ'בסקי אלא גם רבים ממכתביו ברדיצ'בסקי אל סוקולוב, חלקם בארכיונו של סוקולוב וחלקם בטיטות ב"גנוי מיכה יוסף" — עובדה המאפשרת להאיר את הקשר ביניהם משני הצדדים.

"תוגת הסופר העברי"

שמו של נחום סוקולוב נודע לברדיצ'בסקי כבר בימי נעוריו, כאשר עשה את ניסיונותיו הראשונים להציץ אל מחוץ לתחום עולמם של אבותיו האדוקים. על פי עדות מהימנה מתברר, שבהיותו חתן צעיר הסמוך על שולחן חותנו בעיירה טפליק שבאוקראינה הגיע לידיו, כנראה בשנת 1884 או 1885, ספרו של סוקולוב "שנת עולם לעם עולם" (תרמ"ב), המספר את תולדות האנטישמיות מראשיתה. גילוי

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

ל"הצפירה", שבה פירסם כמה מאמרי פולמוס וביקורת ב-1897. כמו כן פירסם משנת 1899 ואילך מספר סיפורים ומסות בשנתון הווארשאי "ספר השנה", שהופיע אף הוא בעריכת סוקולוב. ב-1902 פגש שוב את סוקולוב פנים אל פנים בווארשה, שם שהה זמן מה לרגל נישואיו לרחל רמברג, בת למשפחה וארשאית מכובדת. נראה שהפגישה ביניהם היתה קרירה למדי, וברדיצ'בסקי נפגע על שסוקולוב לא עשה ניסיון ממשי לקרבו ולהתעניין בו.¹⁰

כל אלה היו בבחינת מגעים אקראיים וחולפים. רק ב-1903 חודש הקשר הממשי הרצוף בין ברדיצ'בסקי ל"הצפירה", והוא אז כבר סופר ידוע ומפורסם, הנחשב למנהיגם של "הצעירים" בספרות העברית. בראשית אותה שנה פנה אליו סוקולוב והציע לו להשתתף בקביעות ובתכיפות בעתונו במאמרים ראשיים קצרים מענייני הזמן. ברדיצ'בסקי, שבאותם ימים הקים את ביתו בעיר ברסלאו, קיבל את ההצעה. ב-1903 שימש אחד הפובליציסטים הבולטים של "הצפירה" ופירסם כשישים מאמרים בעניינים ציבוריים ורוחניים מגוונים. בכלל זה הביע את התנגדותו לתוכנית אוגנדה, שהוויכוח סביבה סער באותה שנה בתנועה הציונית. ב-1904 פחתה כתיבתו בעתון וב-1905 פסקה כליל, בעיקר משום שחש פחות ופחות נוח להופיע באכסניה זו, שנעשתה מזוהה לחלוטין בהשראת עורכה עם התנועה הציונית. "בינתיים אני רואה, כי אין לי מקום מדיני ב'הצפירה' לפי רוחה עתה", כתב לסוקולוב בתחילת 1904, והציע שימשיך להשתתף אך ורק בחלק הספרותי של העתון ב"דברי שירה ומסה ומדע או בקורת". יש לשער שגם התמרמרותו על אי-הסדירות בתשלום שכר הסופרים שלו ועל השהיות שונות בפירסום מאמריו חיזקה את החלטתו לפרוש בהדרגה מהשתתפות ב"הצפירה". בעניין זה עשה סוקולוב מאמצים רבים לפייסו, כמשתקף ממכתביו אליו בשנים 1903-1904, אך גם לא הסתיר את כעסו על קפדנותו היתירה של ברדיצ'בסקי בכל הנוגע לתשלום שכרו במועד, וחזר ותירץ בפניו את הקשיים המנהליים המונעים זאת.

סיומו הבלתי מוצלח של הקשר בין ברדיצ'בסקי ל"הצפירה" לא מנע מסוקולוב להזמין להשתתף באכסניה החדשה שהקים לאחר שנסגר העתון "הצפירה" – השבועון "העולם", שנוסד בקלן בתחילת 1907 כביטאונה העברי הרשמי של ההסתדרות הציונית העולמית. למוד ניסיון העבר, נמנע ברדיצ'בסקי מלפרסם ב"העולם" מאמרים בעניינים אקטואליים, והגביל את כתיבתו לסיפורים, לאגדות לרשימות ביקורת על ספרים חדשים או להגיגים בסוגיות שמעבר למקום ולזמן. אלא שגם כאן עלו היחסים על שרטון תוך זמן קצר, ושוב על רקע תחושתו של ברדיצ'בסקי כי מערכת השבועון אינה נוהגת בו כהלכה בעיקר בכל הנוגע לתשלום שכרו במועד, וכן משום שכמה מכתבי היד שלו נידחו על-ידי המערכת. זו היתה אחת התקופות הקשות ביותר מבחינה הומרית בחיי ברדיצ'בסקי ומשפחתו, ולעיתים עמדו על סף חרפת רעב ממש, עד שכל פרוטה של שכר סופרים שלא התקבלה במועדה עירערה עוד יותר את מצבם. על רקע זה אפשר להבין את דברי היאוש והזעם שהטיח במכתביו אל סוקולוב מאותה שנה, ואת סירובו לקבל את הסבריו

"ישיבה חדשה", והופעתה ב-28 באוקטובר 1886 היתה הפעם הראשונה שבה התפרסם שמו בדפוס. מכאן ואילך נשמר הקשר ביניהם במשך כעשרים וחמש שנים, שבמהלכן השתדל סוקולוב לשתף את ברדיצ'בסקי בכל העתונים והמאספים שערך. מראשית הדרך שימש סוקולוב לברדיצ'בסקי לא רק עורך אלא גם מדריך ויועץ בענייני כתיבתו ובמידת מה גם בחייו האישיים. הדבר בולט במיוחד בפרק הראשון של ההתכתבות ביניהם (1886-1890), שממנו שרדו רק מכתביו של סוקולוב. הוא חיווה את דעתו – ישירות או באמצעות עוזריו שכתבו בשמו – על תוכניותיו של ברדיצ'בסקי לצאת ללימודים במערב אירופה, יעץ לו להתפייס עם חותנו שגירשו מביתו, הודרך אותו בהלכות כתיבת ביקורת, וניסה לרסן את קולמוסו השופע של הסופר הצעיר שנטה לכתוב על כל תחומי הדעת בלא שקנה לו את ההכשרה הראויה לכך. בשלהי שנות ה-80 של המאה ה-19 פירסם ברדיצ'בסקי ב"הצפירה" ובעתונים אחרים שורה ארוכה של רשימות ביקורת ומאמרים פובליציסטיים, וקנה לו שם של משכיל תורני, השואף למצוא את שביל הזהב בין עולם ההלכה לבין ההשכלה הכללית. ב-1889 עשה סוקולוב מחוות הערכה נוספת כלפיו, כאשר הוציא לאור כשי לחותמי "האסיף" את הלכסיקון הספרותי "ספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום" וכלל בו "ערך" קצר על "ר' מיכה יוסף בארדיטשעווסקי", שלא היה אז, למען האמת, אלא צעיר מתחיל. באותה תקופה, ב-1888 או ב-1889, נסע ברדיצ'בסקי לראשונה בחייו לווארשה כדי להתראות עם שניים מעורכיו-פטרונים: עם אלעזר אטלס עורך "הכרם" ועם נחום סוקולוב. כעבור שנים רבות שיחזר סוקולוב בכדיחות הדעת את הרושם שהותירה בו אותה פגישה ראשונה עם ברדיצ'בסקי הצעיר, וצירף לו גם את רושם הפגישה השנייה כעבור יותר מעשור: "הוא היה אצלי בשעה שיצא לתו"ל: אברך צעיר, מי שהיה חסיד, כפול עם ולזין, ביישן ובטלן, טיפוס של אברך מעודן ודל וקמוט, ואחרי שנות מספר הלך מברלין לעיירתו הקטנה, ופניו משונים, גלוח ושפם א' לא ניטשה. גוי גמור!"¹¹

בשנות ה-90 של המאה ה-19, שאת רובן עשה ברדיצ'בסקי בלימודים בגרמניה ובשווייץ מתוך התרחקות מעולמה של הספרות העברית, התרופף גם הקשר בינו לבין סוקולוב. ניסיונות אחדים שעשה לעניין את סוקולוב במאמרים מפרי עטו ל"הצפירה" לא עלו בידו, בעיקר מפני שהסגנון הלירי הסתום שברדיצ'בסקי אימץ לו באותן שנים לא התאים, לדעת סוקולוב, לטעמים של קוראיו השמרנים. לאחר שסיים את לימודיו ביקש ברדיצ'בסקי לשוב ולהשתלב בחיי הספרות העברית. הוא חזר והציע את שירותיו ל"הצפירה" בתחומים שונים, בין היתר משום שנוזק באופן נואש למקורות פרנסה כלשהם. בתחילת 1897 פנה לסוקולוב בהצעה הבאה: "אם יש לך צורך בעבודתי בתמידות, בנסינות, ציורים, ובשאר עניינים, או גם בדברים לרוח העת, כלומר שאכתוב לך מעת לעת ומפקידה לפקידה על דבר המקרים הגדולים בשדה הספרות ומדעי הרוח, הנני נכון לשרתך על מנת לקבל פרס ולא ארבה עליך."¹² פנייה זו הביאה לחידוש הקשר בין ברדיצ'בסקי

כבר היתה בידיים אחרות, אנו מוצאים בו סדרות אחדות של אגדות מפרי עטו. הקשר בינו לבין סוקולוב לא חודש יותר עד סוף ימיו.

"האיש מבין בכל זאת משהו"

במהלך השנים חזר ברדיצ'בסקי ותהה על דמותו המיוחדת-במינה של נחום סוקולוב. פעמים רבות עשה זאת בינו לבין עצמו, ביומני האישיים, שבהם מצויים בעיקר דברי הסתייגות מפעולותו הפוליטית של סוקולוב, שנראתה לברדיצ'בסקי זרה לטבעו ולליעודו האמיתי של האיש. בצידם אפשר למצוא דברי שבח וגילויי השתאות לנוכח הדינמיות הבלתי פוסקת של סוקולוב בהקמת עתוננים חדשים ובדאגה בדרכים שונות לחיי הרוח היהודיים. ברדיצ'בסקי ביטא בפומבי את התרשמותו מאישיותו ומפעלו של סוקולוב בשתי הזדמנויות. הראשונה היתה רשימת ביקורת שפירסם ב־1903 על סיפורו ההיסטורי של סוקולוב מתקופת הרומאים "נעורי הנשר",

של סוקולוב על סדרי המנהלה של עתוננו. מתוך תחושה מרייה זו פרסם ברדיצ'בסקי באותם ימים מאמר מר ונוקב בשם "שכר סופרים", כחלק מחיבור מקיף יותר בשם "בתנאי הספרות", שבו קבל על התעללותם של מו"לים ועורכים בסופריהם, וביכה את "תוגת הסופר העברי, אשר ישימו כסד רגלו, מעמדו, מלחמת החיים שלו, לא הקשה כי אם הבויה, וחוסר כל יחס הכבוד מצד נותני לחמו." עם זאת, הוסיף לפרסם מדי פעם מדבריו ב"העולם" גם אחרי שפרש ממנו סוקולוב, והתמיד בכך עד שנת 1914.

ב־1910 עשה סוקולוב ניסיון לחדש את הוצאת "הצפירה" בווארשה, ופנה שוב אל ברדיצ'בסקי במכתב לכבי והזמינו להיות בין משתתפי העתון. אולי על רקע משקעי העבר מצא סוקולוב לנכון להדגיש בפני ברדיצ'בסקי כי "מאליו מובן שלא יבוקש משום סופר קרוב נדבה ולא יקופח שכר שום עובד." ברדיצ'בסקי לא נענה לפנייה זו, ורק ב־1913, כאשר עריכת "הצפירה" המחודש

"הצפירה" בעריכת נחום סוקולוב - עמוד א' מגיליון מתחילת שנת 1900

№ 3

שפדית מהלפן

הצפירה

HAZEFIRAH

ענת העשרים ושבע

יום 3

מספר 15

Styczeń—Januar 1900.

№ 3

15

Styczeń—Januar 1900.

מספר 15

מספר 15

ע' יוצא מ' יום בינו לדברי מדנות, למענים, לבפרות, למסחר ולכל עניני ישראל.

יודעת אם אכנס בביאור המעשיות...
 ויחבר בפרט על אהת בני דת אהת אי-
 נוצרית, כבר את הימים אהתו לשפוט.
 כי הברכה יפני קל על המעשים זבשם
 אופן לא יפני על החרדים, את תרומתו
 את אנו תפסיק על שני יסודות: דאחר,
 כי משנת 1844 ועד כה היו העדות
 כאלה נתקנתו החרדים כלו סעודו וחסדו
 4 מן ימים שירצו כיום 1 יולי ש' 1834
 לא נתקיים בחרדים, ותפסו השני
 להחזרתו הלא, כי בנתעורר ישאלו על
 אהת הם יתקדו לנו תכונת מתעוררת
 מיום ברתותנו לנו ישאל האהל הלא-
 סכנס על הרושעים השלמה העם
 לכאר זה בחרים, כי תואר מורים ביהם
 יהודים נבבש על' וחק מיום 13 נאיו
 שנת 1844 על אהת בני 500 עברים
 (סעודת 29 יבשית 38), ותואר מורים ומורה
 סתחילים למהות בנותה, לא
 יודע על אהתהם בהם משנת 1844,
 נענה לענינים הנביות, עפ' רשון
 המניספיהם להצלה העם מיום 8 יוני
 1870

הכנס על טס על והסתה ידיו ידיו
 ככל כנפיו נשיום ספסום בעת אהת
 מתנה צבא הרגום סתהנים בכחיות.
 האנגלים במאפלאני חפצי סכסד רכסין
 סתנת רוכבים, ומסמלת אנגליא לא נתנה
 להם הדינה.
 אם לפי ספ' האנגלים השונים
 נשפוט, קרוב לשער, כי המניספיהם
 לא יפסדו כיום סתחילת כהתאנה
 הלאסנים. המניספיהם יוארן להביא
 קרין בפרה על עונותיו, ועוד לא נרע
 אם יהיה מסתרוץ פר העלם דבר אי
 כיוון הפצה אנגליא רשום אהת— אינם
 יודעים מן ימים לשמאל, אהת היא אם
 הדין יפסלת. המניספיהם יוארן או יעלו
 להיבררים לעולמה. כאלה גם אהת יעברו
 אהת השלמה על הבה, לאסרו על אהת
 השבו אנגליא את סתחלתה הראשית
 באפריקא אהתה. ליד ספס הוא, אם היו

באלפיה, הוא האמין לענות את
 המניספיהם ספסו הדין, פשלו אי
 ההבנה, ואחרו פשוט וספן אהתן בא ידיו
 ססוקו, כי אכנס תראה הספין במערכת
 הסתחה, שאין לאנגלים רוכבים יד ערשם
 וכו' נתון היה להבין מוסים הרבה יתר
 סאסד על עתה, ונבנול המערכת הוואת כיו
 כל התאמה והמענים, כי אהת סכסד?
 איש לא יוכר לענין מראשית אהתו,
 והרבה אשר תראה נתספן עתה, נשכח
 היה סכסד אהת לפני הסתחה, שני
 הסתחה לא נבואים עתה בני נבואים הדין,
 ייש מהם סתחילתו אל עניני סתחילת
 הקרין ססוקו באהתה, גם אהת אהת
 עתהם השתה הוואה לדין דבר כהתנה,
 ולא אך הם לדבר, כי גם סכסד התכנסים
 שם נספסום בהם לא העירו על הסכסד
 ועל הספין, ווא באהתו לבה, כי גם
 בחיל, סקום שם יש סתחילת דבר, לא
 העיר איש על אהת הפיזה המוואת
 נעיריים כמא ולסמלת, כיונה הענין,
 העצמו, כולנו לא ידענו את אהת ענינו

סאנה, ונרתי הפיזה אהתה סתחילת
 כיו לענין את העיר והתענין סתחילת
 לפראן, ואחרו נדחים וכסא והוואת
 סתחילת הקצא נופת העלה במערכת
 הוואת, וספן נודע כי כן אהת העיר אין
 על העיר, וקצא העם על אהת קורעים
 סכסד נהם מים זה, העתה הוואת על
 להשתה, וכו' יפסד בני סופר רחישין
 פאלספד ואלפי ספ' העתהים אהת
 הכרין להחלים גם עתה כיו אוהתה או רעה
 העתה הם אוהתה כיום וכו' ישי
 הנפלה סתחילתה— אוסר לסכסד—
 הוא, כי לראת דברים נפלאים אין אי
 סתחילת עיר, כששכני כי זה ספד
 עיר, העתה סתחילתו היא ואת,
 כי דיוני בניו, כשר סכסד יפסדו שאינו
 מניספיהם אהת, כי סתחילת אהת
 הסתה אהתה סכסד של אהתהם אהת—
 איז פאל אהתו אשר הוואתה אהת אהת—
 דיונה הדין הן לא סכסד היא אשר סכסד
 סכסד אהת אהת סתחילת, כי אם סכסד
 הוואת, סכסד על בניו סתחילת על סכסד

הענינים
 סכסד אהתו העתה סתחילת אהת הוואת
 דבר סתחילת, לכל העם סתחילת, סתחילת
 סתחילת ישראל, בארצו, האהת העיר על
 תורה סתחילת סתחילת, סתחילת סתחילת, סתחילת
 תורה סתחילת, סתחילת.
 סתחילת, סתחילת.
 יודע, האהתהם סתחילת, סתחילת סתחילת
 יודע סתחילת וסתחילת סתחילת
 סתחילת, סתחילת, סתחילת, סתחילת
 סתחילת, סתחילת, סתחילת, סתחילת

הענינה הדין ישראל
 יודעת אם אהת סכסד
 כי נקרא את סתחילת הוואת העני
 סתחילת סתחילת סתחילת אהת אהת
 יודע, סתחילת סתחילת סתחילת סתחילת
 סתחילת וסתחילת וסתחילת סתחילת יודע

שחלקו הראשון הופיע כספר ב-1901 אחרי שנדפס בהמשכים ב"הצפירה"¹³. לכאורה הרשימה כתובה ברוח של הפתעה נעימה לנוכח הפן החדש, הבלטריסטי, שהתגלה באישיותו היוצרת של סוקולוב. עם זאת, מבצבצת מבין השיטין ביקורת לא מעטה על כך שסוקולוב מפזר את כוחותיו על פני תחומי כתיבה רבים מדי, ומועלה ספק אם הוא אכן מוכשר להיות מספר-אמן. אכן, אומר ברדיצ'בסקי, "הכל מלוטש, הכל בנוי וחטוב, הכל עשוי בבינה פואטית" והוא בבחינת "עולם מלא של הגיונות ומחשבות." יחד עם זאת הוא רומז על כך שבעיניו הספר הוא בעיקר פריה של עבודת מוח ועבודת לשון מפוארת, של מי שהוא "מליץ" ולא אמן, ולא התקיימו בו התנאים הנדרשים ליצירת אמנות של אמת: "הכרח פנימי" ו"זעזועי הנפש שהשתתפו לשמש בהיכל זה". סוקולוב, שלא רווה נחת מרשימה זו, הגיב במכתב אל ברדיצ'בסקי שבו "האשים" אותו שאינו מסוגל להעריכו כערכו משום שאינו בקי בחלקים נרחבים של כתיבתו, ובמיוחד בחטיבותיה הבלטריסטיות. כמו כן נפגע מהתרשמותו של ברדיצ'בסקי כי הסיפורת שלו מחוסרת אותנטיות נפשית, וטען כי הדבר מעיד שברדיצ'בסקי איננו "בעל הרגשה".

כפעם השנייה ביטא ברדיצ'בסקי את יחסו לסוקולוב במסת דיוקן מקיפה ומסכמת שפירסם ב-1909.¹⁴ המוטיב המרכזי במסה זו מוכר היטב מכל דברי ההערכה שפורסמו על סוקולוב במשך השנים: עמידה משתאה לנוכח ההיקף והגיוון העצום של כתיבתו. גם מעריציו המובהקים של סוקולוב נאלצו להודות שפעילותו הספרותית והלא ספרותית השופעת היא ערבוביה מדהימה של תחומים, עניינים, לשונות וסגנונות, שקשה למצוא בה גרעין פנימי או מרכז מאחד. אלא שבדרך כלל פירשו זאת כסימן לגאונותו האוניברסלית של איש האשכולות, הפורצת את כל הגדרים המקובלים. ברדיצ'בסקי ראה את הדברים אחרת. לדידו, התפרסותו העצומה של סוקולוב על פני מקצועות כה רבים, כתיבתו הזריזה והשופעת וריבוי סגנונותיו הם סימנים להעדר מרכז כובד ברור ואולי גם להעדר כוח יוצר מקורי. את הסתייגותיו ניסח כדרכו בסידרת שאלות הפזורות לאורך המאמר: "מהו הסכום אשר בנפשו הוא מכל אלה יחד, כי נדע?"; "מה הגיד לנו בכל אלה סוקולוב בעצמו, מלבד?"; "מה הוא אותו הדבר היושב ברוחו ומה היא מהות רוחו, כי נדענה?"; "מי יתכן את רוחו? מי יבוא ליסוד רוחו ויכלתו?". בסיום המאמר מדמה ברדיצ'בסקי את סוקולוב למדריך, המוליך קהל משתאה בפרוודוריו ובאולמיו של ארמון מפואר, אבל "הוא בעצמו סגור בעלית קיר קטנה, סגור בנפשו וסגור גם לעצמו".

סוקולוב מצידו לא הקדיש לברדיצ'בסקי מעולם מאמר מיוחד, והתבטאויותיו עליו מעטות ואקראיות, אבל גם בהן ניכר אותו יחס כפול-פנים שבין הערכה להסתייגות. בספרו האנגלי על תולדות הציונות אפיין את ברדיצ'בסקי כפיסקה קצרה זו:

מ. ברדיצ'בסקי הוא בעל-סגנון מקורי ומשורר-בפרוזה בעל רגישות רבה ויפוי מיסטי, שיחודו המובהק בנטייתו לאלגוריה. דרך מחשבתו מקורית, לפעמים אקסצנטרית, אבל תמיד רחנית.¹⁵

יחסם הדו-ערכי של השניים זה לזה משקף הן את המכנה המשותף ביניהם, שעיקרו בקירבתם הדורית, והן את השוני העמוק ביניהם, שיסודו בהברלי אופי, אישיות ונסיבות צמיחה וגידול. סוקולוב היה מבוגר מברדיצ'בסקי בשש שנים בלבד, ושניהם השתייכו לאותו דור של ילידי שנות החמישים והששים של המאה ה-19, ראשית חינםם בעולם המסורת היהודית, שנעוריהם עמדו בסימן ההימשכות אל תנועת ההשכלה וספרותה – ודרכה אל תרבות אירופה, ובבגרותם מצאו את עצמם ניצבים על פרשת הדרכים שבין התרבות היהודית והתרבות הכללית, בין מסורת דתית למודרניות חילונית, בין לאומיות לאוניברסליות. מתוך הדור הזה צמחה קבוצה מפוארת של אישים (ביניהם: אחר-העם, ראובן ברייניץ, דוד פרישמן, מרדכי אהרנפרייז, בן-אביגדור) שלכל אחד מהם היה פרצוף מובהק משלו, אך כל אחד מהם קיים זיקה עמוקה וטבעית אל שני העולמות שעמד ביניהם וחיפש את הדרך לתווך ביניהם.

סוקולוב תפס את עצמו בהקשר זה כמין שגריר נודד מטעם הציבור היהודי אל טרקליני התרבות האירופית, שתפקידו לדווח לשולחיו על יופיים ולהרחיב בכך את תוג עולמם היהודי המוגבל. בד בבד כתב באותה מידה של טבעיות והזדהות על תופעות פנימיות בחיי הציבור היהודי, על חיי היום יום ועל ההיסטוריה של בית ישראל בפולין. הדברים התקיימו אצלו זה בצד זה בלא סתירה ובלא מתח. לעומתו היה ברדיצ'בסקי איש הניגודים, הקרעים והמשברים. יחסו כלפי כל תופעה בחיים ובספרות היה רווי מתחים, המתבטאים הן בתכניה של כתיבתו והן בסגנונה האקספרסיבי הנסער. אפשר להסביר את השוני הזה גם במניעים ביוגרפיים: גידולו וחינוכו של סוקולוב בידי אביו וסבו עמדו בסימן השילוב ההרמוני בין תורה והשכלה.

ברדיצ'בסקי, לעומתו, פרץ את דרכו אל ההשכלה החיצונית במרד ובמאבק מכאיב באבותיו, שבשיאו נאלץ לוותר על האושר והאהבה שזכה להם בנישואיו הראשונים כתנאי למימוש שאיפתו הרוחניות. מכאן ואילך נתפסה בעיניו עמידתו בין עולם המסורת היהודית לבין העולם האירופי כ"קרע שבלב" שאין לו תקנה. לאמיתו של דבר, על אף קריאתו הידועה של ברדיצ'בסקי לשילוב ערכי תרבות אירופיים בעולמם של היהודים, הרי בעצם הקדיש את כל מפעלו הספרותי המגוון לעיצובו הסיפורי, לתיעודו, לביקורתו ולחקירתו של העולם היהודי המסורתי, והתייחס בחשד ל"אירופיות" מופגנת מדי שאחזים מבני דורו התנאו בה. כך אפשר להבין את ההערה הבאה שרשם ביומנו על סוקולוב בשלהי שנת 1904:

מאמרו של סוקולוב על כהן-צדק ועל רודקינזון; כמה הערות קולעות. האיש מבין בכל זאת משהו, כשהוא מתנער מן האירופאים ולובש את הקפוטה היהודית. מה הפוכות הדרכים. האיש מטרף אחר נסיעות, כאילו העניקו לו אלה משהו, ואינו יודע כי ככל שהוא מרחיק לנסוע, כן הוא מתרחק מעצמו.¹⁶

הערה זו מייצגת נאמנה את יחסו המסובך של ברדיצ'בסקי כלפי

מתחיל, שבוודאי היו רבים כמוהו, מהווה רק חלק קטן בתוך שלל עיסוקיו של סוקולוב, ואין פלא שמדי פעם נהג לדווח לברדיצ'בסקי על ריבוי טרדותיו ועל עומס עבודתו. מכאן נבע גם הצורך שלו, המשתקף במכתבים, לצאת לעיתים תכופות לחוץ לארץ כדי להתייחד שם בשלווה יחסית עם עבודתו הספרותית הרחוקה מטרדות היומיום. במיוחד בולט המאמץ העקבי, הנואש כמעט, שעשה סוקולוב הן ב"הצפירה" והן ב"העולם", להתרחק מענייני המנהלה של העתון שלא ראה עצמו מוכשר ומעוניין לעסוק בהם. אלא שבכל פעם נאנס מחדש להשקיע את עצמו למורת רוחו גם בתחום זה, משום שכבעל האחריות העליונה לקיומו של העתון שימש כתובת לתלונות בכל עניין. משתכפו התלונות וההאשמות מצידו של ברדיצ'בסקי, וככל הנראה גם מצד סופרים אחרים, אנו עדים מדי פעם להתפרצויות-זעם של סוקולוב כלפי הרגישות היתירה, האגוצנטרית שלהם: "איך אפשר להיות ביניכם – אתם אנשים מתמרמרים, רגונים, מהירים לדון דיני נפשות, כל איש מכם בודד לבדו, ואין לצרפכם בשום אופן למניין אחד" ("יד בכסלו תרס"ה).

המכתבים מעידים גם על החוש העתונאי המפותח של סוקולוב, ועל שאיפתו לעשות את עתוניו (ביחוד את "הצפירה") דומים ככל האפשר לעתונים האירופיים המשובחים. הוא מעדיף מאמרים קצרים ומעניינים על דברי הגות ארוכים; הוא מבקש תגובות תמציתיות וקולעות על אירועי השעה כמו גם על ספרים חדשים; הוא דורש שהכתיבה תהיה בהירה וקומוניקטיבית ולא מעל לתפישתו של הקורא הפשוט; הוא מסביר לברדיצ'בסקי את סדרי הקדימויות שלו כעורך עתון יומי, המחויב להעדיף את פרסומו של חומר חדשותי אקטואלי על פני מאמרים הסובלים דיחוי, משום ש"מכתב עתי תלוי במאורעות היום".

סוגיה אחרת הזוכה להרבה התייחסויות פזורות במכתביו של סוקולוב היא שאלת חופש הביטוי של הכותבים לעומת מדיניותו של העתון. בתחום זה מתגלה תמונה מורכבת. מצד אחד דגל סוקולוב בגישה ליברלית טובלנית ועודד הצגת קשת מגוונת של דעות מעל דפי עתוניו. "כלום אינקוויזיטור אנכי להטיל על חושב כמוך אזיקי פרוגרמא שלי"? כתב לברדיצ'בסקי כשהזמינו להשתתף בקביעות ב"הצפירה" (21 בינואר 1903). בהזדמנויות אחדות הדגיש בפניו את האוטונומיה הרחבה הנתונה לו לבטא דעות שאינן עולות בקנה אחד עם דעת העורך ועם הקו של העתון, כגון בענייני הצינורות. לעתים נתן מקום לדעות המנוגדות לדעותיו כדי לעורר ויכוח. מצד שני, סוקולוב לא נמנע מלפסול מאמרים מתוך התחשבות ברגישויותיהם של קוראיו האדוקים מזה והמשכילים מזה. כך נימק את פסילת אחת ממסותיו של ברדיצ'בסקי על החסידות. מבחינה זו פסע בשביל זהב מסוכן למדי בחתירתו לעשות את עתונו מקובל על חוגים רחבים ומנוגדים של ציבור קוראי העברית, שלא לדבר על הצורך המעיק להתחשב ברגישויותיה של הצנזורה הממלכתית הרוסית. כאחת ההזדמנויות, כאשר האשים ברדיצ'בסקי את "הצפירה" בהגבלת חופש הביטוי של בעלי דעות עצמיות

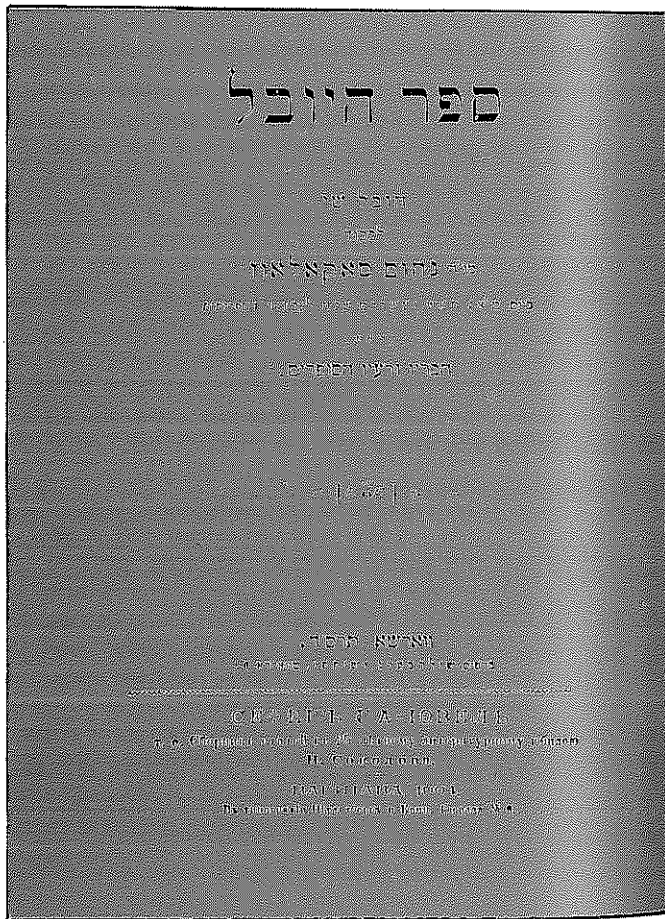
עורכו הראשון במשך כל השנים, יחס שהתערבו בו אסירות-תודה ומרירות, הערכה וחשד, שיתוף רעיוני וזרות נפשית.

תמונה מורכבת

חליפת המכתבים הממושכת בין סוקולוב לברדיצ'בסקי, שעיקרה מובא להלן, מאירה את מהלך היחסים בין השניים על עליותיו ומורדותיו במשך כעשרים וחמש שנים. ניתן ללמוד ממנה לא מעט גם על היבטים החורגים מן הקשר הדו-צדדי הספציפי הזה. בעיקר היא עשויה לשמש מעין פתח-הצצה אל דרכי עבודתו של סוקולוב, ולהעיד הן על הפרקטיקה היומיומית של עיסוקיו כעתונאי וכעורך והן על כמה מתיסותיו העקרוניות בתחום זה.

יחסו של סוקולוב אל ברדיצ'בסקי הצעיר מלמד על האופן שבו פעל כמעודד ומטפחם של כותבים צעירים. אין הוא נלאה מלהעיר לו על ליקויים שונים במאמריו, ולהזהירו מפני כתיבה פחוזה וחסרת אחריות. הטיפול הפרטני הזה במאמריו של צעיר

סוקולוב היה סופר, עורך, נואם, מתרגם ויוצר פורה ביותר. במאות 25 שנה לעבודתו הספרותית כיבדוהו חבריו הסופרים ב"ספר יובל"

2. המכתב פורסם במלואו בצירוף הערות בגני מיכה יוסף, קובץ ה' תשנ"ב, עמ' 63-70.
3. ראה, למשל: נורית גוברין, "ידידות עמוקה ואיבת עולם" — שופמן וברדיצ'בסקי, מאופק אל אופק, ג. שופמן — חייו ויצירתו, הוצאת יחידיו ואוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ג, עמ' 546-553; יוסף אורן, אחיה העם, ברדיצ'בסקי ותורת "צעירים". איגרות ופשרן (1891-1896), הוצאת יחד, ראשון לציון תשמ"ה; יעקב קבוקוב, "בין ברדיצ'בסקי לסופרי אמריקה", גני מיכה יוסף, קובץ ד', חולון תש"ן, עמ' 40-51.
4. שלום רוזנפלד, "חירות ואחריות — מסוקולוב ועד ברק", קשר, 8, נובמבר 1990, עמ' 2.
5. ראה: רחל בן גריון, "חיי מ"ב", בתוך: כל סיפורי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), הוצאת עם עובד, תל אביב תשי"א, עמ' 8. וראה מאמרי: "גירוש מוקדמים — על פרשה אחת בחייו וביצירתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי", צפון, ג, תשנ"ה, עמ' 197-209.
6. לפי המכתבים ממערכת "הצפירה" השמורים ב"גני מיכה יוסף", שהמוקדם מביניהם הוא מיום "ה' יתרו תרמ"ו" (ינואר 1886). בין החתומים על המכתבים: יהודה בוכהאלטר ר"ח וגורודסקי.
7. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "נחום סוקולוב", כל מאמרי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גריון), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשי"ב, עמ' רטז. (המאמר פורסם לראשונה ב-1909).
8. נחום סוקולוב, "מאלבומי ארץ-הישראל: ים כנרת", העולם, כרך יד, גיליון 46, כ"ח בחשוון תרפ"ז (5.11.1926), עמ' 855. כונס בספרו במראות הקשת, הספרייה הציונית, ירושלים תש"ך, עמ' 318.
9. ברדיצ'בסקי לסוקולוב, בלא תאריך [1897], ארכיון סוקולוב בארכיון הציוני המרכזי, תיק A18/701.
10. כך עולה ממכתבו של ברדיצ'בסקי לסוקולוב מיום 12 במאי 1903, שפורסם בגני מיכה יוסף, קובץ ה', חולון תשנ"ב, עמ' 137-138.
11. ברדיצ'בסקי לסוקולוב, 16 בינואר 1904, המקור כבהערה 14.
12. "שכר סופרים", בספר, קראקא תרס"ז, עמ' 11-13. כונס בתוך: כל מאמרי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גריון), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשי"ב, עמ' קסא.
13. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "מעט לעת. IV", הזמן, א, גיליון כה, כ"ו בניסן תרס"ג (23 באפריל 1903) עמ' 11-12.
14. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "נחום סוקולוב: איזה תויס", הפקר, כרך א, גיליון קו, א' בסיון תרס"ט (21 במאי 1909); גיליון קו, ג' בסיון תרס"ט (23 במאי 1909). כונס בספרו: בערב, הוצאת תושיה, וארשה תר"ע, עמ' 37-51; ובתוך כל מאמרי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשי"ב, עמ' ריארטז.
15. Nahum Sokolow, *History of Zionism 1600-1918*, Vol. 2, Longman Green and Co., London 1919, p. 309.
16. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "פרקי יומן, דצמבר 1902 — דצמבר 1904", חרגם מגרמנית יצחק כפכפי, גני מיכה יוסף, קובץ ה', חולון תשנ"ב, עמ' 53.
17. וראה: שושנה שטיפטל, "נחום סוקולוב כעתונאי וכעורך", קשר, 8, נובמבר 1990, עמ' 55-63.

אופוזיציונית, ענה לו סוקולוב בדברים תקיפים שבהם תיאר את ההתנכלויות והרדיפות שהוא נאלץ לסבול בשל נכונותו לפרסם בעתונו דעות נחרצות, "אם כנגד הרבנים הקנאים או המתבוללים". עם זאת הודה, שיש סייגים לחופש הביטוי שהוא מאפשר בעתונו, משום ש"יש 'דעות עצמיות' שאינן מיטיבות את רוח העם, כי אם להפך. אם דן אנכי, אי אפשר שאדון לפי השקפת זולתי, כי אם לפי השקפתי" (16 ביוני 1903).

כך משמשת חליפת המכתבים שבין סוקולוב וברדיצ'בסקי מעין מידגם זעיר המייצג את עבודתו של סוקולוב העורך. מידגם זה ממחיש את טיב החידושים שהכניס סוקולוב אל העבודה העיתונאית העברית, את הדילמות המעשיות והעקרוניות שהתחבט בהן, את המתחים בין דתף הכתיבה המקורית שלו לבין חובותיו כעורך וכמורל, ואת הנורמות שהנהיג בעתונו, שבזכותן הוכתר כגדול העתונאים העבריים בדורו, ובזכותם רואים בו רבים את האב המייסד של העתונאות העברית המודרנית.¹⁶

מכתביו של נחום סוקולוב אל מיכה יוסף ברדיצ'בסקי שמורים כאמור, ב"גני מיכה יוסף", ארכיון ברדיצ'בסקי שב"בית דבורה ועמנואל" בחולון. עשרה ממכתביו של ברדיצ'בסקי לסוקולוב שמורים בארכיון סוקולוב שבארכיון הציוני המרכזי (A18/701), ועליהם יש להוסיף כ-23 טיוטות הנמצאות ב"גני מיכה יוסף", כולן משנת 1903 ואילך. נראה שמכתבים רבים, בעיקר מכתביו המוקדמים של ברדיצ'בסקי, אבדו. המכתבים המתפרסמים כאן הם עיקרו של המצאי השמור בשני הארכיונים. נכללו כאן אך ורק מכתבים אישיים שכתבו השניים ישירות ובעצמם זה לזה, כלומר לא נכללו בהם מכתבים שכתבו עוזריו של סוקולוב בשמו או מכתבים שהפנה ברדיצ'בסקי למערכות "הצפירה" ו"העולם". כל מכתב מתפרסם כאן במלואו וכלשונו, למעט שינויים קלים בכתיב, בפיסוק ובניקוד שנעשו להקלת הקריאה. כך, למשל, הועברו מלים רבות לכתיב מלא כמקובל כיום; רוב המלים הלועזיות הועברו אף הן לכתיב הנוהג כיום (למשל "סוקולוב" במקום "סאקאלאוו", "גלריה" במקום "גאליריא" וכו'); ורוב ראשי התיבות נפתחו (למשל "מכתב עתי" במקום מכ"ע, "על זה" במקום ע"ז ועוד). הערות המהדיר בגוף המכתבים, כולל השלמת תאריכי כתיבה משוערים, ניתנו בסוגריים מרובעים. כל ההדגשות במכתבים — במקור. ההערות המצורפות למכתבים מכוונות להבהיר שמות ועניינים חיוניים, מבלי כוונה למצות את כל הסוגיות הנדונות בהם.

הערות למבוא

1. לתיאור כללי של הארכיון ראה בסקירת: "ארכיון ברדיצ'בסקי — מבנהו ותכולתו", גני מיכה יוסף, קובץ ג', חולון תשמ"ח, עמ' 9-16.